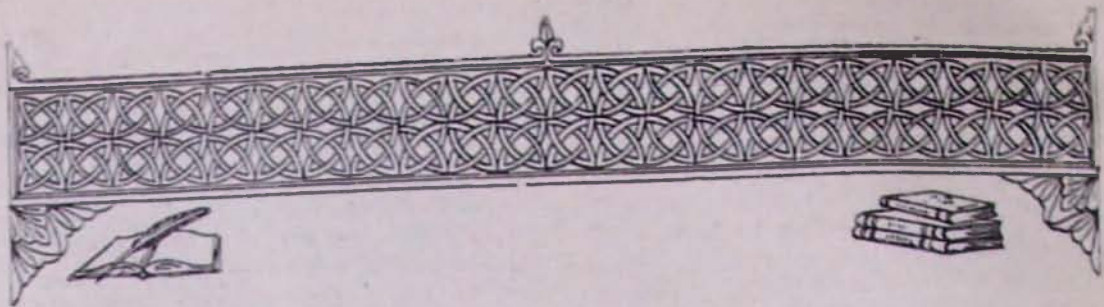

Ա Ռ Ո Վ Ա Ն Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

առողանությունը չին շրջանի քերականների աշխատություններում չի մտել կետագրության ընդհանուր հասկացության մեջ, այլ կազմել է առանձին բաժին և լուրջ ուշադրության առարկա է եղել:

Առողանությունը համարվել է խոսքի զարդը, նրա արվեստը, որի միջոցով խոսողը կամ դրողը երանգավորել և կարգավորել է խոսքը: Հուլզը, կոչը, բառային շեշտը, հարցումը, ձայնի բարձրացումն ու իջեցումը, որոնք արտահայտվում են զանազան նշանների միջոցով, նպաստում են զրավոր խոսքին՝ նրան տալով շունչ ու կենդանություն:

Ելնելով հայ քերականների և մատենագրության մեզ հասած հարուստ ժառանգության տվյալներից, այլ կերպ ասած՝ զրավոր լեզվի տվյալներից, պետք է ասել, որ առողանությունը, եթե ոչ բոլորովին հունականի հասկացողությամբ և ծավալով, այնուամենայնիվ հայ զրավոր լեզվի մեջ ունեցել է իր ուրույն դերն ու նշանակությունը, որը կտեսնենք առողանության առանձին նշանները շարադրելիս:

Առողանությունը լայն առումով հասկացվել է բառերն ուղիղ արտաբերելու, ձայնավորները և ձայնավորների ու բաղաձայնների տարրեր միացությունները ճիշտ կարգալու, ձայնը բարձրացնելու, ցածրացնելու, երկարացնելու, բառերը շեշտելու կանոնները:

Ականավոր հայագետ Հ. Ա. Այտրեյանը իր Քննական քերականություն հայոց լեզվի աշխատության մեջ առողանությունը նույնպես արվեստ է համարում: Առողանության արվեստը. — գրում է Հ. Ա. Այտրեյանը. —

միայն ձայնավոր դրերու վրա կհասնի և նշաններու միան ձայնավորաց վրա կդրվին¹:

Կրարարի շրջանում առողանության խմբի մեջ դասվել է կետագրական 10 նշան՝ շեշտ, լուծ, պարույկ, երկար, սուղ, թավ, սոսի, ապաթարց, ենթամիա և ստորատ:

Շեշտ. — Շեշտը հայ զրավոր խոսքի մեջ գործածվել է գրերի գլուտի սկզբնական որևից սկսած: Շեշտը որպես առողանության նշան, առաջին անգամ հիշատակվում է Իրոնիսիոս Բրակացու հայ մեկնիչների թերականական աշխատություններում, սկսած Ե դարից, մինչդեռ մեզ ծանոթ այլ լեզուներում նրա գործածությունն սկսվում է ԺԴ դարից:

Հայոց լեզվի առանձնահատկությունն այն է, որ բառային շեշտն ունի հաստատուն բնույթ: Ինչպես արդի լեզվում, այնպես էլ զրարարի շրջանում շեշտը միշտ զրվել ու զրվում է բառի վերջին վանկի ձայնավոր տառի վրա: Միայն վաղ անցյալում, նախագրարարյան շրջանում աշայերենի շեշտը եղել է բառերի նախավերջին վանկի վրա²:

Հետագայում, շեշտի ազդեցությամբ, բառերի վերջին մասնիկները դուրս են ընկել և շեշտը մնացել է վերջին վանկի ձայնավորի վրա: Այս կարգը հաստատուն ձև է ընդունել և շարունակվել է մինչև մեր օրերը:

¹ Հ. Ա. Այտրեյան, Քննական քերականություն աշխարհարար կամ արդի հայերեն լեզվի, Վիեննա, 1866 թ., էջ 362:

² Առողանության նշանները արվում են առանձին տախտակներով (տե՛ս էջ 56 և 57):

³ Մ. Արեղյան, «Հայոց լեզվի տեսություն», Երևան, 1931 թ., էջ 108—109:

Կենդանի լեզվի մեջ խոսողը կամ գրողը աշխատում է բառերից մեկը կամ մի քանիսն ավելի ուժեղ արտաբերել, նրանով կամ նրանցով շեշտել հիմնականը, իր համար կարևոր համարվողը, Ամեն բառ լեզվում, իհարկե, շեշտ ունի, սակայն խոսքի մեջ, բառերի կապակցության ընդհանուր սիստեմում, բոլոր բառերը չեն կարող շեշտվել: Ահա թե ինչու մեր լեզվում շեշտը գործածվում է հրամայական բայերի, կոչական բառերի, նախադասության մեջ տրամաբանական շեշտ ընդունող և ժխտող ու բացասող բառերի վրա: Շեշտը գործածվում է այն ժամանակ, երբ խոսողն իր խոսակցին կամ նրա միջոցով մեկ ուրիշին մի բան է հրամայում, կորդորում, ցանկանում, խրախուսում, հորդորում, արգելում և այլն: Երբ խոսողը կամ գրողը գործածում է կոչական բառեր, թվարկում է նախադասության առանձին անդամներ կամ ցանկանում է հատկապես նշել նախադասության մեջ կարևոր դեր խաղացող բառը կամ բառերից մի քանիսը, որոնց վրա լսողի կամ ընթերցողի ուշադրությունը անհրաժեշտ է կենտրոնացնել, այս բոլոր դեպքերում նշված բառերը պետք է արտասանվեն ձայնի բարձրացումով, որպեսզի ցույց տան գրողի կամ խոսողի մտքի համապատասխան իմաստը: Ահա այս նպատակի համար էլ զրավոր խոսքի մեջ գործածվել ու այժմ էլ դործածվում է վերևից ներքև, աջից դեպի ձախ շեղակի մի փոքրիկ դծիկ, որը կոչվում է շեշտ ('): Շեշտը, նայած պատենական շրջանին, ունեցել է տարբեր ձև ու չափ: Հին գրագրերում այն երբեմն գործածվել է որպես ալիքաձև (') գիծ, մերթ երկար շեղությանը դեպի ցած բացվող գիծ, իսկ հետագայում նա ընդունել է կարճ, սուր գծիկի ձև (') և նմանվել այսօրվա գործածական շեշտին:

Շեշտի մասին խոսելիս քերականներից մեկը գրում է. «Զի յորժամ ձայնն ի վեր տանիս և կտրես, նա շեշտին պիտոյանայ դնիլ, որ է ոյժ» (Հայկական ՍՍՌ Պետական մատենադարանի ձեռագիր № 2371, Թ. 12ա):

Քերական Մովսես Քերթովը շեշտը համարում է վերացման ձայն, իսկ Ստեփանոս Սյունեցին՝ սուր:

Հայկական ՍՍՌ Պետական մատենադարանի գրագրերից մեկում շեշտեր են դրված բայերի վրա. այսպես, օրինակ, բո՛ղ, ա՛ծ, բե՛ր, կոփեա՛, գրեա՛, կոփե՛մ, գրեցի՛, գնացեա՛լ, գրեսցե՛ս, վարե՛մ, գանի՛մ և այլն (տե՛ս ձեռագիր № 2373, Թ. 99ր. 100ա և 129ա):

Հին գրագրերում շեշտը դրվել է ձայնարկության պաշտոն կատարող ու տառի վրա, այն ով կարդալու համար: Օրինակ՝ ո՛վ դու

եղբայր (որ պետք է կարդալ՝ ո՛վ դու եղբայր). ո՛ մարդ (որ պետք է կարդալ ո՛վ մարդ) և այլն⁴:

2. Մ. Չամչյանը կոչականների վրա դրվող ո և ով մասնիկներն անվանում է կոչականա-կերտք և առաջարկում է սրանց վրա դնել շեշտ. օրինակ՝ «Նմանող եղբորո՛ք՝ ո՛ հովիտք. առաջին հովուացն արդարոց»—ՄԾԹ: 2. Մ. Չամչյանից բերած այս փաստը հաստատում է պրոֆ. Ա. Աբրահամյանի այդ մասին հայտնած կարծիքը:

Համամ Արևելցին քերականության վերաբերյալ գրած իր աշխատության մեջ շեշտ է դնում կրկնվող և ժխտական իմաստ ունեցող ոչ արգելական մասնիկի վրա:

«Ո՛չ շունք, ո՛չ գողք» (Ադոնց, «Արուեստ Դիոնիսեայ քերականի և հայ մեկնությունք նորին», Պետրոգրադ, 1915 թ., էջ 254):

Շեշտ է դրվել նաև թվարկություն ցույց տվող բառերի վրա, անկախ նրանից, թե խոսքի ի՛նչ մաս են եղել դրանք. օրինակ՝ «Բայց դարձեալ տարակուսելի, թե ընդէ՛ր զուղականն ի հոլովսն դասեաց: Վասն որոյ ասեմք նշանակութիւնք են անուան. Գ. հանրական հասարակական և յատկական» (Հայկական ՍՍՌ Պետական մատենադարան, ձեռագիր № 2373, Թ. 87ա):

Բնութ.— Բուժ նշանը թե՛ իր ձևով, թե՛ իր նախնական ու հետագա տրոհական ֆունկցիայով հանդես է դալիս որպես զուտ հայկական կետադրական նշան: Կետադրական նման նշան աշխարհի, մեզ հայտնի, որն է լեզվում չի գործածվել և այժմ էլ չի գործածվում:

Բուժը հին քերականների աշխատություններում բոլորովին սյլ կերպ է մեկնաբանվել և չի համապատասխանում նրա հնագույն գործածությանը: Առաջին հայ քերականների (Ծ—Թ գաբեր) ինչպես և հետագա քերականների մոտ բուժը որպես կետադրական նշան դասվել է առողջանության խմբի մեջ և դրվել է այն տառերի վրա, որոնք սուր կամ շեշտված չեն արտասանվել, այլ՝ հարթ Քերական Մովսես Քերթովն այդ մասին իր «Մեկնություն քերականի» աշխատության մեջ գրում է. «Բուժ, հարթ, որ ոչ ի վեր եւ ոչ ի վայր» (Ադոնց, նույնը, էջ 178):

Հին շրջանի քերականներից բուժի մասին լավական մանրամասնորեն խոսում է քերական Ստեփանոս Սյունեցին (Ը դար): Նա գրում է. «Իսկ ասելն եթէ ըստ հարթութեան լիթին, այսինքն, որ հարթ ձայնքն են հւ ղ»:

¹ Տե՛ս Ա. Աբրահամյան, «Հայկական պալեոգրաֆիա», Երևան, 1948 թ., էջ 84:

⁵ 2. Մ. Չամչյան, «Քերականություն հայկազեան լեզուի», Մոսկվա, 1959 թ., էջ 242:

Եվրոպական բոլոր լեզուներում հարցական նշանը գրավոր խոսքի մեջ իր գործածությամբ չի համընկնում բանավոր (կենդանի) խոսքի հետ՝ գրվելով նախադասության վերջում:

Հայերենում հարցական նշանը դրվում է հարցում պահանջող բառի շեշտվող վանկի վրա, մի բան, որը լիովին համապատասխանում է բանավոր խոսքի ոգուն: Հարցական նշանը հայ անցյալի քերականների մոտ կոչվել է պարույկ և դասվել առգականության նշանների շարքը:

Դիոնիսիոս Թրակացու քերականության հայ մեկնիչները (Դավիթ քերական, Անանուն մեկնիչ, Ստեփանոս Սյունեցի, Համամ Արևելցի և հետագա այլ քերականներ) թեև խոսում են պարույկի մասին, սակայն դրվար է ասել՝ այն մատենագրության ու պաշտոնական այլ դրույթների մեջ երբևէ դործածվել է, թե՛ ոչ:

Հ. Հակոբոս Տաշյանն իր «Ակնարկ մը հայ հնագրության վրա»⁶ և պրոֆ. Ա. Արրահամյանն իր «Համառոտ ուրվագիծ հայկական պալեոգրաֆիայի»⁷ աշխատությունների մեջ այն կարծիքն են հայտնում, որ հարցական նշանը ուշ շրջանի ծագում ունի, բայց թե ո՞ր դարից է մուտք դործել հայ քերականական գրականության և մատենագրության մեջ, որոշակի ոչինչ չեն ասում: Հ. Տաշյանն իր հիշյալ աշխատության մեջ դրում է. «Ջարմանք է նույնպես, որ մեր արդի հարցական նշանին (") չհանդիպեցանք հիշյալ բաղմաթիվ ճշգրտապատկերներուն մեջ, այս անգամ նաև ԺԴ, ԺԵ դարերուն: Անշուշտ ըսել չէ ասիկա, թէ ավելի նորագույն է ծագմամբ քան մյուսները»:

Հարցական նշանի մուտքը եվրոպական և ռուսական կետագրության մեջ նույնպես համարում են ուշ շրջանի, մոտավորապես ԺԶ—ԺԷ դարերի նորամուծություն:

Հարցական նշանը հայ գրավոր խոսքում ունի շատ վաղ դործածություն: Նրա համեմատում ենք Ն. Աղոնցի կողմից մեջ բերված հույն քերականի և հայ մեկնիչների տեքստերը, նկատում ենք, որ հունական բնագրում «ի» առանձնանայ կէտ ի ստորակիտէ. ամանակաւ. զի ի կիտէն կարի յոյ մեծ է բացատն, իսկ ի ստորակիտէն ամենն-իին նուազ» նախադասության վերջին յառի վերջին տառի վրա դրված է հարցական նշան և այն էլ ալիքաձև զծի ձևով (Ն. Աղոնց, նույնը, «Յաղագս կիտի», էջ 3):

⁶ Հ. Հ. Տաշյան, «Ակնարկ մը հայ հնագրության վրա», Վիեննա, 1898 թ., էջ 163:

⁷ Ա. Արրահամյան, «Համառոտ ուրվագիծ հայկական պալեոգրաֆիայի», Երևան 1940 թ., էջ 55:

ԿԵՏԱԴՐԱԿԱՆ ԱՅԼ ՆՇԱՆՆԵՐ, ՈՐՈՆՔ
ԳՐԶԱԳՐԵՐՈՒՄ ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԵԼ ԵՆ, ՍԱԿԱՅՆ
ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ ՉԵՆ
ՀԻՇԱՏԱԿՎԱԾ

ԿԵՏԻ ԱՆՈՒՆԸ	ԿԵՏԻ ՁԵՎԸ	ԳՈՐԾԱԾՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶԲԸ
Չակցո	չ չ չ	Թ դար
Պատիվ	— — —	Թ դար
Պատիվ և նրաք միասին	—	Թ դար
Լ նրկ	∞	ԺԸ դար
Մախկնա	չ — ի	Ժ դար
Սրբազրական նշաններ	Չ Տ Ս Օ	Ժ դարից Հեռո
Սրբազրական նշաններ	՝ ՝ ՝ :	Ժ դարից Հեռո
Գծիկ	—	ԺԳ դար
ա) Վերնագրերի	3 3	Ժ դարից Հեռո
բ) Կետագրություն	~	
գ) 11-III-III-	...	
դ) ...	...	

ԱՌՈԳԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐ ԳՐԶԱԳՐԵՐՈՒՄ

ԿԵՏԻ ԱՆՈՒՆԸ	ԿԵՏԻ ՁԵՎԸ	ԳՈՐԾԱԾՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶԲԸ
Շեշտ	/ /	Թ դար
Ըույթ	չ լ լ	Թ դար
Պարույկ (հարցական)	չ շ	ԺԱ դար
Նրկառ (դասական)	~	ԺԱ դար
Սուշ	ս օ	ԺԲ դար
Թավ	չ շ	ԺԱ դար
Սոսկ	չ շ	ԺԱ դար
Սպաթարց	չ	ԺԳ դար
Ներաման	չ —	ԺԸ դար
Ստորատ	չ	ԺԳ դար

Հայ մեկնիչների տեքստերում հարցական նշանը դրված է հարցում պահանջող բառի վերջին վանկի վրա, վերջին շեշտված ձևով (")։ Նշանակում է, հայ քերականները այս նշանը չեն ընդօրինակել հունարենից: Պարսկերեն լեզուն չունի նման հարցական նշան, այդ ձևի նշան չի նկատվում նաև ասորական ու արամեական ձեռագրերում: Ուստի հարցական նշանը իր ձևով, գործածության իմաստով ու նշանակությամբ, ինչպես որ կա հայերենում, պետք է համա-

րել միանգամայն ինքնուրույն մտահղացում:

Մեզ հասած ամենահնագույն ձեռագրում՝ Հազարյան ճեմարանի Ավետարանում (գրված 857 թվին Վանանգում), և էջմիածնի Ավետարանում (գրված 959 թվին) չենք հանդիպում հարցական նշանի գործածությանը: Հայկական ՍՍԻՊ Պետական մատենադարանի № 258 (1099 թ.), 1007 (ԺԱ—ԺԲ դարեր), 1590 (1172 թ.), 1325, 1281, 2371 և 2373 (ԺԳ դար) և հետագա այլ ձեռագրերում արդեն հանդիպում ենք հարցական նշանի որոշակի գործածությանը, որը բոլորովին համահման է այսօրվա հարցական նշանին թե՛ իր ձևով, և թե՛ իր գործածության տեղով:

Հարցական նշանը գրարարի շրջանում գործածվել է հաջում պահանջող նախադասություններում՝ անհայտն ու անստույգը պարզելու համար: Հետագայում ընդլայնվում են նրա գործածության սահմանները և, հարցական նշանը գործածվում է նաև զարմանք, կշտամբանք, հեղնանք, ժխտում և այլ իմաստներ արտահայտող նախադասություններում:

Սակայն պետք է ասել, որ դրարարի շրջանում, ինչպես մյուս կետադրական նշանների գործածությունը, այնպես էլ հարցական նշանի գործածությունը այնքան էլ մեծ ծավալում չի ստանում հայ պետականության բացակայության և միասնական պահանջ չլիներու պատճառով:

Երկար (բացակաճական ճշան)։— Երկարը կամ բացականչական նշանը առողանության համակարգի մեջ համարվում է կարևոր կետերից մեկը: Այս նշանով մարզել իր հույզերն ու զղացմունքներն է արտահայտում:

Ինչպես հայերենի հարցական, այնպես էլ բացականչական նշանը իր գործածությամբ տարբերվում է մյուս լեզուներից և կազմում է առանձին բացառություն: Զարմանք, տարակուսանք ու կշտամբանք, վիշտ, հիացմունք, ցանկություն և այլ զղացմունքներ մարդն արտահայտում է նախադասության մեջ առանձին բառերով: Այս դադափարներն արտահայտող բառերի վրա հայերենում դրվում է հորիզոնական դիրքով ալիքաձև մի նշան, որը կոչվում է երկար կամ բացականչական նշան (՝):

Երբ է սկսվել հայ գրավոր խոսքի մեջ երկարի գործածությունը:

Հայ գրավոր խոսքի մեջ երկարը (բացականչական նշանը) որպես առողանության խմբին պատկանող նշան, առաջին անգամ հիշատակվում է Ե և հետագա դարերի քերականական աշխատություններում: Սակայն

բացականչական նշանի փաստական գործածությունը հայերեն գրավոր խոսքի մեջ սկսվում է ԺԱ դարից և շարունակվում մինչև մեր օրերը: Գրեթե ամբողջ գրաբարի շրջանում այս նշանի գործածությունը եղել է անկայուն թե՛ ձևի, և թե՛ գործածության տեղի տեսակետից:

Վ. Կլասսովսկին իր «Կետադրական նշանները հինգ կարևոր լեզուներում» աշխատության մեջ այն միտքն է հայտնում, որ բացականչական նշանը և չակերտները գրավոր խոսքի մեջ մտել են համեմատաբար ավելի ուշ շրջանում՝ ԺԵ դարի վերջին:

2. Տաշյանն իր «Ակնարկ մը հայ հնագրություն վրաս աշխատության մեջ, անդրադառնալով այդ հարցին, գրում է. «Բացի պատիվ նշանեն նաև այն երկար նշանը (՝), զոր մենք այժմ իբրև զարմացական նշան կգործածենք, իսկ հինք՝ գոնե ոմանք՝ երբեմն զեղծելու չափ կհաճախեն գրեթե ամեն բառավերջի վրա գծելով (որուն տեղը կրնն հաճախ նաև շեշտը, տե՛ս տախտակ Բ 8 և այլուր հաճախ)»:

Եվ իրոք, հին ձեռագրերում բացականչական նշանն ունի անորոշ գործածություն. նա մերթ շեշտի տեղ է գործածվում, մերթ երկարի տեղ, դրվելով դրեթե բոլոր բառերի վրա: Երկար նշանի մասին առաջին տեղեկությունը մենք կարդում ենք հայ քերականների աշխատություններում:

Հազարյան ճեմարանի և էջմիածնի փղոսկրակազմ ավետարաններում (Բ—Ժ դարեր) երկարը որպես կետադրական նշան չի գործածվել, չնայած նրան, որ քերականները դրա մասին հիշատակում են ղեռնս Ե դարից:

Բացականչական նշանի գործածությունը մենք հանդիպում ենք ԺԱ և հետագա դարերի գրագրերում: Հետագա շրջանի քերականների մոտ նույնությամբ կրկնվում է վաղ անցյալի քերականների այս սահմանումն իր ստորաբաժանումներով. օրինակ՝ «Առողանությունը են տասն. շեշտ, բույ, պարոյկ, երկար, սուղ, թաւ, սոսկ, ապաթարց, ենթամնայ, ստորատու: Առողանութիւնք սեռականք են Գ. ոլորա՛կ, ամանա՛կ, հագա՛գ: Եւ ի սոցանէ ոլորակք են Գ. շեշտ, բույ, պարոյկ: Ամանակք Բ. երկար, սուղ: Հաղագ Բ. թաւ, սոսկ, կիրք Գ. ապաթարց, ենթամնայ, ստորատու (Հայկական ՍՍԻՊ Պետական մատենադարանի ձեռագիր № 2373, թ. 15բ, 16ա):

Երկարի որոշակի գործածության հանդիպում ենք № 3784 (1057 թ.), 288 (1099 թ.) և հետագա այլ ձեռագրերում: Բացականչական նշանը այս ձեռագրերում գործածվել է

8 Վ. Կլասսովսկի. «Կետադրական նշանները հինգ կարևոր լեզուներում», էջ 4 (ռուսերեն):

9 2. 2. Տաշյան, նույն տեղում, էջ 158—159:

վայ, երանի բառերի վրա, որոնք ըստ խոսքի մասերի արդեն անվիճելիորեն ձայնարկություններ են: Իմաստով էլ տարբեր են այս և ուրիշ ձեռագրերում գործածված բացականչականները. նրանք մի դեպքում ցանկություն, մի այլ դեպքում կշտամբանք ու հեղնանք, երրորդ դեպքում խորհուրդ են արտահայտում:

№ 199 ձեռագրում (1271 թ.) երկարը մեծ մասամբ գործածվել է շեշտի փոխարեն (գտցե՛ս, աւանդե՛ս, առակեսցե՛ս, քննեսցե՛ս, ամրացուցե՛, խոտորեա՛, շարի՛ս, երազո՛ւնք, դի ոչ կլցո՛ւք): «Ոչ գգոյշ լե՛ր» բառակապակցության մեջ «գգոյշ լեր»-ի վրա գրված նշանն իր իմաստով որքան որ մոտ է շեշտին, այնքան էլ հնարավոր է երկար համարել այն:

№ 2373 ձեռագրում երկար է գործածվել նաև անձնանունների վրա (Նրակլէ՛ս):

№ 2329 ձեռագրում, սակայն, երկարը գործածվել է այնպիսի բառերի վրա, որոնք արտահայտում են կոչ, խրախուսանք: Այսպիսի նախադասությունները քերականը համարում է հորդորական:

Երկար նշանի տարրորոշված գործածության հանդիպում ենք Կեչառեցու տաղերում (1294—1295 թ.): Այս ոտանավորը, որ մեջ ենք բերել, ուշագրավ է աշխարհաբարին մոտենալու իմաստով. նրա լեզուն պարզ է, իսկ կեցողությունը՝ որոշակի: Ահա այն.

«Ա՛յ գեղեցիկ աչեր ծովալին,
Այս ար շիջար ի տեսանելոյ:
Ա՛յ գերագով գլուխ գանգրահեր,
Խոնարհեցար իրր զմեռելոյ:
Ա՛յ ոսկեթիւ մօրուս վարդագոյն,
Դու ներկեցար արեամբ յորգանոյ:
Ա՛յ հրաշագործ բերան բերկրալի,
Դու լոնցեր այժմ ի խաւսելոյ:»

(Գարեգին արքեպիսկոպոս Հովսեփյան, «Նաղարականք կամ Պռոշեանք», Նրուսաղեմ, 1944 թ., Բ մաս, էջ 42):

Հայկական ՍՍՌ Պետական մատենադարանի № 2380 ձեռագրում երկար (բացականչական) նշան է գրված դասական թվականների վրա, որ բոլորովին անտեղի է. օրինակ՝ չորի՛ր, հինգերի՛ր և այլն: Նախորդ օրինակներից տեսանք, որ դասական թվականների վրա, եթե զրանք թվարկություն են ցույց տալիս, մյուս քերականներն ու գրիչները զրել են միայն բուժ կամ ստորակետ: Եթե անգամ ընդունենք, որ այդ նշանն իր իմաստով շեշտ է և ոչ թե բացականչական նշան, ապա դարձյալ միտք չունի, ուրեմն անհատ գրչի առանձին կամայականության կամ անգիտության հետևանք է, իսկ սա միանգամայն ընդորոշ է գրաբարի շրջանին:

№ 7651 ձեռագրում կան բավական թվով նախադասություններ, որոնց մեջ ձայնարկությունների վրա դրված է բացականչական նշան, բայց հակառակ սրան կան և խախտման դեպքեր, երբ հեղինակը երկար նշան է դնում լցցի՛, բառկացա՛ւ, ասէ՛րայերի և վաղվաղակի՛, զո՛ւր մակբայների վրա: Կան նաև այնպիսի դեպքեր, երբ ձայնարկությունների վրա բացականչական նշան չեն գործածում. օրինակ՝

«Որպէս և ես վարանէի՝ աւաղ թէ ընդ վայր ջանս իմ լինի» (Հայկական ՍՍՌ Պետական մատենադարանի № 1418 ձեռագիրը, 1179 թ.):

Առողջանության մյուս նշանների համեմատությունամբ գրաբարի շրջանում երկարի գործածությունն ամենից անկալուն է եղել:

Սուղ.— Սուղը փոքր օ-ի կամ վերևից բերանը րաց կորագծի նման մի նշան է եղել:

Սուղը, ըստ հին քերականների, երկարի հետ միասին մտել է ամանակ ենթադրում և, դրվելով վանկի վրա, ցույց է տվել, որ վանկը սովորականից ավելի կարճ տևողություն ունի, ուստի կարդալիս այն պետք չէ երկարացնել, այլ կարճ արտասանել:

Վաղ շրջանի քերական Մովսես Քերթովը սուղը սահմանում է այս կերպ. «սուղ, որ սակաւիկ մի դադարումն առնու»¹⁶, Սուղ նշանի մեկնությունը հին քերականների մոտ սրանից այն կողմ չի անցնում: Նրանք որոշակի չեն գրում, թե որտե՛ղ և ինչպե՛ս պետք է գործածել այդ նշանը, մանավանդ, որ օրինակներ չեն նշում, որպեսզի, կարդալով դրանք, մենք այսօր որոշ եզրակացությունների հանգենք: Դրությունը այնքան էլ մխիթական չէ՝ նաև հետագա շրջանում: Հետագա քերականներեւ սուղ նշանի հարցին անդրադարձել են Հ. Մ. Չամչյանը, Հ. Գ. Ավետիքյանը, Հ. Ա. Այտընյանը և ուրիշներ:

Հ. Մ. Չամչյանը սուղի մասին խոսելիս նշում է, որ այդ նշանը գլխավորապես գործածվել է երաժշտության մեջ որպես նոտագրական նշան (խաղաղություն) և ավելացնում է. «թէպէտ և հին գրիչք ոմանք դնէին և ի վերայ երկարաբառիս ու»¹⁷:

Հարցին նույն ձևով հարևանցիորեն է մոտենում նաև Հ. Գ. Ավետիքյանը: Կրկնելով հենրի ընդունած տեսակետը, որ երկարն ու սուղը մտնում են ամանակ հասկացողության մեջ և ցույց են տալիս ձայնի երկայնությունն ու կարճությունը, Հ. Գ. Ավետիքյանը ավելացնում է, որ այս նշանը հետագայում գրվել է նաև ու երկարաբառի վրա՝ այն վ կարդալու համար:

¹⁶ Ն. Աղեզ, Նույն տեղում, էջ 178:

¹⁷ Թե չի 'տանգտ դիսդ 'ցոռնոռն 'Պ '7 11

Այս հարցին ավելի լուրջ է մոտենցել Հ. Ա.
Այստրյանը:

Այստեղյանք
Հնեոքի նման բնորոշելով սուղ նշանի զերն
ու նշանակությունը, այսինքն՝ որ նա ցույց
է տալիս, թե վանկը սովորականից ավելի
կաթն տեղողություն ունի, բերում է կոնկրետ
թիւնակներ: Սուղի սահմանումը տալուց
և թիւնակներ բերելուց շատ է. Ա. Այստեղյա-
նք անդրադառնում է նրան եղած նրա գոր-
ծածությունը և դտնում, որ այդ նշանը ավել-
բացվել է գրարար ուս, ուս և այլ երկրար-
բանների վրա, որպեսզի դրանք բուս, բուս և
այլն չկարողացվեն: Է. Գ. Ավետիսյանը և Է. Ա.
Այստեղյանը նշում են, որ այդ նշանի գոր-
ծածությունը զազարեցված է և այն դրավոր
խոսքից դուրս է եկել: Սրանով դրեթն վեր-
ջանում է նախորդ շրջանի բերականների ա-
ռելիքը սուղ նշանի մասին:

Սովետական շրջանում սույլ նշանի հար-
ցին անդրադարձել է բանասիրական գիտու-
թյունների ղոկտոր Գ. Զահուկյանը: Քննու-
թյան առնկով առողջամտւթյան նշանները
մեխանիկորեն յուրացնկու հարցը, Գ. Զա-
հուկյանը ցույց է տաթիս, որ սույլ նշաններից
շատերը չկեն համապատասխանում հայերե-
նի էությանն ու զորմեական սլահանքներին,
ուստի ղուրս են ղաթիս ղորմածությունից
համ փոթում են իրենց նշանակությունն ու
երրը:

Սույզ նշանի գործածությունը մենք չենք հանդիպում մեզ հասած հնագույն ձևագրերում, բնդուպ մինչև ժԲ դարը, ժԲ դարի որոշ ձևագրերում արդեն նկատվում է այս նշանի գործածությունը, իհնև ոչ համառարած ձևով։ Այս նշանի գործածությունը շարունակվել է մինչև ժԲ դարի վերջերիս և դուրս է բնկել աշխարհարարի հազմանակից հետո միայն։ Չնայած այս փաստին, որոշ բերականներ անվերապահորեն շարունակում են այդ նշանի մասին իշատակել իրենց գրքերում։

Ըստ ձեռագրերի տվյալների սույն դրվել է ա. ս. և. և ձայնավորից առաջ եղած ու ձայնավորի վրա՝ այն չի կարդալու համար, տողադարձի ժամանակ նախորդ տողում մնացած վանկի բաղաձայն տառից հետո ավելացված ը ձայնավորի վրա, առ նախդրի ս ձայնավոր տառի վրա, անկախ նրանից տողադարձ է արված, թև մի տողի վրա է բերված, բայի կարճ՝ արտասանվող վանկի ա ձայնավոր տառի և դ բաղաձայն տառի վրա՝ այն չ կարդալու համար և այլն:

Թավ.— Թավը նալ բերականների սահմանադրությամբ նամարվել է ձայնը (հնչյունը) բանադրացող նշանն «Թա», որ զրան բանադրացուցան է ի լուրիս, — զրում է բերական Մովսես Քերիթիսը Թավը զբաղըրբում զոր-

ծածվել է ավելի շատ, քան սոսկը: Թե ե՞րբ է սկսվել թավի գործածությունը, նախորդ շրջանի գերականներից և ոչ մեկը չի հիշատակում: Պատասխով բավի մասին, Ն. Ս. Համ- յանը այն միտքն է հայտնուում, թե օթանս սնանակիր առ շրտն գլխոշորաձայն նշումն այնց տաոից, որոց կան լծորդատառք նմա- նաձայնք, այլ ներքը նշմամբ: Սովորութիւնն խափան էարկ այսոցիկ¹²:

Էրեբականության դասադրքի մի այլ հնդի-
նակ՝ Շ. Գ. Ավետիքյանը, կարծում է, որ թա-
վը որպես նշան հին գրչության մեջ չի կեն-
սագործվել, այլ միայն հիշատակվել է հին
քերականների մեկնություններում՝ Շ. Գ. Ա-
վետիքյանը նշում է թավի գործածության
կոնկրետ սահմանները. այդ մասին նա
գրում է. «կիրառվին սոցա (թավի և սոս-
կի— Շ. Մ.) ոչ երևի նաև ի հին գրչութիւնս,
այլ ի քերականին միայն խօսին մեկնիչք, թէ
սոցա պիտոյն են ոչ ի ձայնատր տառս այլ
յանձայնս կամ ի բաղաձայնս. թաւն ղին ի
վերայ գրողս՝ փ, խ, է, ր, լ, գ, չ, ց, ու...»¹³:

2. Գ. Ավետիքյանն այս հարցում կրկնում է Սկևռացուն, առանց որևէ նոր խոսք ասելու և այս նշանի մասին:

Սակայն նույն էջում Հ. Գ. Ավետիքյանն շտապում է հայտնել, որ ԺԴ դարից սկսել են առավ գրվող բառերը հնչել օ. ըստ Հ. Գ. Ավետիքյանի, գրիչները վրիպակները կանխելու համար մտածել են թի վերայ այդի» դնել իավ նշանը, և իրրե օրինակ բերում է առաջին, յախտեան, հառաւ բառերը, իսկ հաջորդ էջում ավելացնում է. «Հետնադոյնք ումանք, զոր նորս կոչեմք, հնարեցին դնել թաւ՝ ուր իրր վկ հնչեմի ասեն. զոր օրինակ. քիւ, քիւմ, քուղ, կարուամ, գգուեք»¹⁴:

Այս բոլորից հետո, սակայն, շ. Գ. Ավետիսյանը շտապում է կանխել ընթերցողին, որ այդ սովորության հետքն անգամ չկա ո՛չ բերականի մեկնիչների խրատներում, ո՛չ էլ գրչագրերի մոտ, այլ այդ բոլորը թխանդարձների գյուտն է», որը լեզվի մեջ մտել է ուսմկանության թյուր արտաբերության հետևանքով:

Ճիշտ է, որ թավի դործածությունն այնպես, ինչպես Բնորոշվում է քրահաճանների դրքերում, չի արդարացվում մեր լեզվում, որովհետև այն չի բխում մեր լեզվի ներքին օրինաչափություններից. դրա համար էլ դուրս է բերվում:

12 Հ. Մ. Ջամբյան, նույն տեղում, էջ 240.

13 Ձ. Գ. Ավետիսյան, «Քերականություն հայկական»,
Վենետիկ, 1815 թ., էջ 564:

14 Նույն տեղում, էջ 585

կրթի գրում է. «Հագագի» նշանների գործածությունը հայերենում ավելորդ էր, որովհետև հայերենում և հագագի առկայությունը, ի տարրերություն հունարենի, նշանակվում էր ոչ թե «առողջանության» նշանով, այլ հատուկ տառով: Այդ պատճառով էլ հետադադարում թարգմանության այս տեղն ըմբռնվում է այն իմաստով, որ «թավ» նշանը պետք է դրվի թավ բառաձայնների, «սոսկ» նշանը՝ նուրբ կամ սոսկ բառաձայնների վրա, մանավանդ որ բարբառներում այս բառաձայնները շփոթվում էին»¹⁵:

Թավի գործածության մասին մանրամասն տեղեկություն է հաղորդում քերական Սկևռացին: Ըստ Սկևռացու թավ նշանը դրվում է այսպես կոչված թավ բառաձայնների վրա (փ, ֆ, խ, ք, փ, ց, ռ), սոսկը՝ «լերկ» բառաձայնների վրա (պ, կ, տ, գ, ն, ծ, շ, մ, ս, ր): Իսկ ինչ վերաբերում է նրա հետագա գործածությանը, ապա դա բխում է մեր լեզվի լեզվաբաններից: Այսպիսով, ընդհանուր առմամբ նշանը սահմանված էր դեռևս «թանձր» և «խոշոր» ձայների վրա, սակայն դրա կարիքը չի դրում հայերենը և, ընդհակառակը, այս նշանը գործածվում է բոլորովին այլ նպատակով: Այս նշանի գործածությունը ոչ թե «խառնադարձների» մտացածին գործն է, ինչպես փորձում է բացատրել Գ. Ավետիսյանը, այլ դրիչների գործը, որոնք ելել են մեր լեզվի կոնկրետ պահանջներից և նրանքին օրինաչափություններից: Բացի այդ, այդ նշանի գործածությանը հանդիպում ենք ինչպես քերականների աշխատություններում, այնպես էլ պատմական և այլ բնույթի գրչագրերում:

Հետագա շրջանում թավի գործածության սկիզբը տրոշելու հարցով զբաղվել է պրոֆ.

Ա. Արաբաբեկյանը: Նա գտնում է, որ թավի գործածությունն սկսվել է ԺԲ դարից¹⁶:

Ձեռագիր վավերագրերի տվյալների համաձայն թավը գործածության մեջ է մտել ԺԱ դարից սկսած. միայն Բ—Ժ դարերի (մեր կողմից նայած) ձեռագրերում այն չի նկատվում: Այս նշանի գործածությունը, անկանոն կերպով, շարունակվում է մինչև ԺԲ դարը, որից հետո իսպառ հանվում է դրավոր խոսքից: Այս նշանին ծանոթանալը միայն պատմական նշանակություն ունի, նա միայն օգնում է անցյալի ձեռագրերը կարդալու և հասկանալու գործին:

Թավ նշանը դրվել է որոշ տառերի վրա՝ նրանց փաստական դրության և արտասանության միջև եղած տարբերությունը կամ նույնությունը ցույց տալու համար: Գրաբարի վաղ շրջանում յուրաքանչյուր տառ կարդացվում էր այնպես, ինչպես գրվում էր, իսկ հետագայում փոփոխվում է այդ կարգը, և որոշ տառեր չեն կարդացվում ու հնչվում այնպես, ինչպես գրվում են:

Սրանից բխել ևս մի շարք թյուրիմացություններ ու սխալներ: Այդ թյուրիմացություններն ու սխալները կանխելու համար թավը գործածվել է ավելի շատ որպես ուղղագրական նպատակ հետապնդող նշան:

Ըստ մատենագրության փաստական տրվյալների թավը դրվել է ու երկբարբառի վրա, այն վ կամ ու կարդալու, ալ երկբարբառի վրա՝ ալ կարդալու, իւ երկբարբառի դեպքում իւ-ից հետո և ուա երկհնչյուններից առաջ՝ առաջինը իվ, իսկ երկրորդը վա կարդալու, եւ երկհնչյունի վրա՝ դրանք եվ կարդալու, այ և օյ երկբարբառների վրա՝ դրանք այ և օյ կարդալու համար:

16 Ա. Արաբաբեկյան, «Հայկական պալեոգրաֆիա», Երևան, 1940 թ., էջ 53:

15 Գ. Ջառուկյան, նույն տեղում, էջ 96, 243:

